

De toekomst van de multiculturele samenleving

De aanslag op New York en de moord op Pim Fortuyn: 11 september 2001 en 6 mei 2002. Twee dramatische gebeurtenissen die, hoewel verschillend in omvang, met elkaar gemeen hebben dat ze in Nederland een debat losmaakten over de toekomst van de multiculturele samenleving. Hoe moet het nu verder met Nederland met grote groepen allochtonen binnen zijn grenzen, met name degenen die afkomstig zijn uit islamitische landen? Staan zij niet steeds meer maatschappelijk buitenspel? En passen zij zich aan aan de Hollandse mores (wat die dan ook moge zijn)? De recente Kamerverkiezingen lieten zien dat dit niet louter academische kwesties zijn, maar vragen die het volk beroeren. De grootste regeringspartij, de PvdA, verloor de verkiezingen vooral omdat ze geen antwoord had op het migratievraagstuk en onvoldoende oog had voor de klachten van autochtone bewoners van de buurten waar veel allochtonen wonen.

Maar niet alleen de gevestigde politiek, ook 'minderhedenskundigen' krijgen er van langs: ze schetsen een te rooskleurig beeld van de integratie van etnische minderheden en hebben geen oog voor de leefbaarheidproblemen in de oude stadswijken. Twee jaar geleden al gooide de publicist Paul Scheffer de knuppel in het intellectuele hoenderhok met zijn waarschuwing dat Nederland op een 'multicultureel drama' afstevent. Scheffer (2000) sprak van 'het achterblijven van hele generaties allochtonen' en 'de vorming van een etnische onderklasse' en riep op tot een stevig, meer verplichtend integratiebeleid. Scheffer klaagde niet zozeer de allochtone groepen aan, maar de gelatenheid van de Nederlandse politiek die niet wenst in te grijpen. Zorgen over het minderhedenvraagstuk waren in de jaren negentig allengs 'verdampt in de gelukzaligheid van het poldermodel'.

Scheffer heeft inmiddels een opvolger gekregen in de persoon van Arie van der Zwan, PvdA-prominent en één van de geestelijke vaders van het huidige inburgeringsbeleid voor nieuwkomers. Volgens Van der Zwan (2002) wordt het Nederlandse migrantenbeleid van de afgelopen decennia gekenmerkt door drie constanten: onderschatting van de omvang van de immigratiestroom, ongerechtvaardigd optimisme met betrekking tot de integratie van de immigranten en virtuositeit in het bedenken van

bezuweringsformules als het allemaal blijkt tegen te vallen. Concreet breekt Van der Zwan zijn staf over het recente WRR-rapport *Nederland als immigratie-samenleving*. De WRR gaat in haar rapport de echte problemen van de multiculturele samenleving uit de weg. Echte integratie vergt volgens Van der Zwan beheersing van de Nederlandse taal, sociale contacten buiten de eigen groep, gemengde huwelijken, bezoek van scholen met een gemengde populatie, enzovoort. Zolang laagopgeleide groepen maatschappelijk worden buitengesloten, zullen zij zich des te sterker vastklampen aan de eigen groep. Het gevolg: 'twee miljoen slecht geïntegreerde immigranten, die in hoge concentratie samengepakt onze stadswijken zullen bevolken'. Volgens Van der Zwan behandelt de WRR deze integratieproblematiek op een ontwijkende manier en blijft ze steken in bezweringsformule van het type: 'Voorkomen moet worden dat diversiteit doorslaat naar segregatie en/of marginalisering van bepaalde groepen.'

Hier gaat het echter niet om het WRR-rapport, maar om de algemene vraag of Nederlandse minderhedenskundigen lijden aan *wishfull thinking* als het gaat om de integratie van etnische minderheden en de toekomst van de multiculturele samenleving. Als casus nemen we een aantal studies van professor Justus Veenman en zijn medewerkers. Het centrale boek is *De toekomst in meervoud. Perspectief op multicultureel Nederland* van Veenman en anderen.¹ Na de sombere tonen van Van der Zwan en alle verkiezingsretoriek van het afgelopen jaar ('de multiculturele samenleving is mislukt!'), is de nuchtere analyse van Veenman c.s. een verademing. Het boek is een toekomstverkenning, maar de auteurs zeggen zo dicht mogelijk bij de empirie te willen blijven. Men analyseert bestaande trends over bijvoorbeeld het onderwijsniveau en de arbeidsparticipatie van allochtone groepen en beoordeelt of men de diverse ontwikkelingen naar de toekomst kan doortrekken. Het resultaat van dit alles is een toekomstperspectief dat bepaald optimistisch genoemd mag worden. De auteurs ontwikkelen nog een tweede scenario, een meer pessimistische visie op de toekomst van de multiculturele samenleving, maar zeggen er steeds bij dit pessimistische toekomstbeeld niet waarschijnlijk te achten.

422 Uitgangspunt van hun analyse is de voorspelling dat het minderheden-aandeel op de Nederlandse bevolking vanwege voortgaande immigratie en het geboorteoverschot van de betreffende groepen verder zal toenemen. Deze trend is (ook als men dat zou willen) nauwelijks door beleid te beïnvloeden. Op middellange termijn (in 2015) zullen onvermijdelijk 'zwarte' steden ontstaan, waarin een meerderheid van de bevolking een allochtone herkomst heeft. Binnen de steden zijn er nog een paar 'witte' wijken, waar voornamelijk welvarende autochtone huishoudens wonen. In de suburbs rond de steden wonen de autochtonen, samen met de eveneens uit de steden weggetrokken allochtone middenklasse.

De onderzoekers voorspellen in de tweede plaats dat het onderwijsniveau van allochtone groepen zal stijgen, omdat er steeds meer tweede-generatiemigranten komen die beter geïntegreerd en opgeleid zijn dan de

huidige eerste generatie, er gaandeweg een derde generatie in het onderwijs instroomt en omdat zich onder de 'nieuwe migrantengroepen' (waaronder asielzoekers) ook veel hoger opgeleiden bevinden. Dit alles leidt niet tot een sprongsgewijze verbetering van de onderwijspositie, maar wel tot minder voortijdige schoolverlaters en een groeiend aantal allochtone jongeren dat hogere onderwijsvormen bereikt. De onderwijsachterstand van allochtonen verdwijnt echter niet, temeer daar ook het onderwijsniveau van autochtonen verder stijgt. Allochtonen blijven oververtegenwoordigd onder de laagopgeleiden.

De cruciale vraag is echter of laagopgeleide allochtonen erin zullen slagen een plaats op de arbeidsmarkt te veroveren. Door de dominante economische ontwikkelingen (kort gezegd: de opkomst van een diensten- en kennis economie) is er een groeiende vraag naar hoogopgeleide allochtonen en een afnemende vraag naar laagopgeleiden. Cruciaal is volgens de onderzoekers of laagopgeleiden net als in de vs em plooi zullen vinden in de persoonlijke dienstverlening. Als dat zo is, dan treedt een positieve spiraal in werking: groeiende arbeidsparticipatie, minder uitkeringsafhankelijkheid, stijgende gezinsinkomens, zeker als ook allochtone vrouwen meer gaan werken. Toch zullen allochtone werkenden door het achterblijvende onderwijsniveau gevangen blijven aan de onderkant van de arbeidsmarkt, die overvol en sterk competitief is. Pas op langere termijn (na 2030) voorziet men een stijging van het scholingsniveau en een geleidelijke doorstroom van allochtonen naar hogere functies.

Al met al is het verwachte toekomstbeeld bepaald positief. Allochtonen doen het geleidelijk aan beter, zowel in het onderwijs als op de arbeidsmarkt. Zeker op langere termijn verwachten de auteurs een ingrijpende positieverbetering van veel allochtone huishoudens. In de zwarte wijken ontwikkelt zich een nieuwe allochtone middenklasse die, net als autochtonen, uit de steden zal wegtrekken. De auteurs vinden dit een gunstige ontwikkeling, omdat hierdoor in de stedelijke concentratiewijken meer lucht ontstaat en de integratie van de allochtone middenklasse in de suburbs en op het platteland soepeler zal verlopen.

De auteurs ontwikkelen echter nog een tweede scenario, het schrikbeeld als alles misloopt. Uitgangspunt van dit scenario is dat allochtone groepen er niet in slagen een plek op de arbeidsmarkt te veroveren. Het gevolg is: grote werkloosheid en uitkeringsafhankelijkheid onder allochtonen en geen opkomst van een allochtone middenklasse die erin slaagt de stedelijke concentratiewijken te verlaten. Door de sterke ruimtelijke concentratie van allochtone groepen in stedelijke achterstandswijken treedt een negatieve spiraal in werking: weerstand tegen modernisering, minder onderwijsdeelname, weinig interetnisch contact, wederzijdse negatieve beeldvorming en onderlinge spanningen tussen autochtonen en allochtonen. Om deze neerwaartse spiraal te voorkomen, bepleiten de onderzoekers (overigens niet in hun boek, maar wel in de publiciteit daarover)² een actieve spreiding van allochtonen over de grote steden. Pas in de beschrij-

ving van dit tweede scenario herkent men weer de huidige tijdgeest: de angst voor onderklassenvorming, voor getto's en voor interetnische spanningen. Maar het zij herhaalt: volgens de onderzoekers is dit het onwaarschijnlijke scenario!

Tot zover de analyse van Veenman c.s.. Drie kanttekeningen. Na de tirade van Van der Zwan is het natuurlijk de vraag of de onderzoekers niet al te optimistisch zijn over de integratie van de immigranten. Men kan hun conclusie in één zin samenvatten: geen grote sprong voorwaarts, maar wel een geleidelijke verbetering van de onderwijs- en arbeidsmarktpositie van migranten en hun nakomelingen. Op de lange duur zullen deze groepen ook in de hogere sociale posities doordringen. Veenman c.s. distantiëren zich dan ook van geluiden die vrezen (zoals Scheffer zei) dat 'hele generaties allochtonen' een onderklasse zullen vormen. Met empirische feiten in de hand laten ze zien dat het veel gedifferentieerder ligt dan zwartkijkers als Scheffer en Van de Zwan denken. Naast groepen die achterblijven, zijn er (gelukkig) ook groepen die het goed doen. Denk aan Turkse of Marokkaanse jonge vrouwen die geleidelijk aan doordringen in het hoger onderwijs of aan Surinaamse vrouwen bij wie de arbeidsparticipatie hoger ligt dan bij autochtone vrouwen. Bij alle terechte zorgen over de toekomst van de multiculturele samenleving mogen deze positieve berichten niet verdonkere-maand worden.

Een tweede punt betreft de discussie over de ruimtelijke concentratie van minderheden in bepaalde stadswijken en de vermeende negatieve gevolgen daarvan op de sociale positie van de betrokken groepen. Te veel concentratie, zo vrezen de onderzoekers, leidt tot slechtere onderwijsprestaties en grotere schooluitval, daardoor tot minder kansen op de arbeidsmarkt, hogere werkloosheid en meer uitkeringsafhankelijkheid. Ze pleiten daarom voor een actieve spreiding van minderheden in de grote steden. Los van de vraag of dit kan, moeten we constateren dat de eigen analyse hiervoor geen goede argumenten biedt. De onderzoekers stellen immers zelf vast dat zogenaamde concentratie-effecten in Nederland nooit zijn vastgesteld (p. 158).

424 Van een concentratie-effect is sprake, zo lezen we bij Uunk, indien de ruimtelijke concentratie van allochtonen in de bepaalde stadswijken een negatief effect op hun sociale positie heeft. Dit blijkt bijvoorbeeld als Turken of Marokkanen uit concentratiewijken vaker werkloos zijn dan dezelfde groepen uit andere wijken. Dit verschijnsel op zich hoeft echter nog geen concentratie-effect te zijn, het kan ook een gevolg van selectie zijn. Immers, allochtonen met een betere sociale positie (goede opleiding, goed betaald werk) hebben méér mogelijkheden om uit de weinig populaire concentratiewijken te vertrekken én zijn minder vaak werkloos. Uunk laat in een gedegen, maar gortdroge analyse zien dat 'echte' concentratie-effecten in Nederland slechts sporadisch voorkomen. Een heikel punt betreft bijvoorbeeld de onderwijsprestaties van kinderen uit de stedelijke concentratiewijken. Uunk laat zien dat vooral autochtone kinderen uit de concentra-

tiewijken het slechter doen op school dan autochtone kinderen uit andere wijken. In mindere mate geldt dit ook voor Marokkaanse kinderen, maar eigenlijk niet voor Turkse en Surinaamse kinderen. Het lagere onderwijsniveau van autochtone kinderen uit concentratiewijken blijkt echter geheel het gevolg van het lage opleidingsniveau van hun ouders. Alleen bij Marokkaanse kinderen blijkt een (niet al te sterk) concentratie-effect: Marokkaanse kinderen uit concentratiewijken doen het slechter op school dan Marokkaanse kinderen uit andere wijken, ook wanneer rekening wordt gehouden met het verschil in opleidingsniveau van hun ouders.

Op soortgelijke wijze laat Uunk zien, dat er binnen de afzonderlijke etnische groepen slechts geringe wijkspecifieke verschillen in werkloosheid bestaan. Voor zowel Marokkanen als autochtonen geldt, dat bewoners van concentratiewijken niet vaker werkloos zijn dan bewoners van andere wijken. Wat betreft de Marokkanen komt dit doordat ook bewoners van 'witte-re' wijken een grote kans op werkloosheid hebben. Bij de Surinaamse groep blijkt er wel een werkloosheidsverschil tussen bewoners van concentratiewijken en bewoners van andere wijken, maar dit verschil valt weg als in de analyse rekening wordt gehouden met het opleidingsniveau van de betrokkenen. Alleen bij de Turkse groep zijn bewoners van concentratiewijken significant vaker werkloos dan Turken uit andere wijken, ook als rekening wordt gehouden met het opleidingsniveau. Alleen bij deze groep is dus sprake van een 'zuiver' concentratie-effect.

Al met al biedt de analyse van Uunk dus weinig argumenten voor een beleid om etnische concentratie tegen te gaan. Maar ook de Amerikaanse ervaring spreekt daartegen. De problematiek van de Amerikaanse zwarte binnenstadsgetto's is volgens J.W. Wilson niet alleen de concentratie van vaak arme en baanloze Afro-Amerikanen in de betreffende wijken. Het probleem wordt versterkt door de uittocht van de zwarte middenklasse, waardoor de 'truly disadvantaged' alleen achterbleven. De zwarte middenklassenfamilies hadden immers belangrijke functies in de zwarte wijken: ze zorgden voor een zekere institutionele stabiliteit (bijvoorbeeld door in het verenigingsleven actief te zijn), konden als een brug naar de buitenwereld en de arbeidsmarkt functioneren, en waren soms een inspirerend rolmodel voor jongeren in een achtergestelde positie. Dit alles verdwijnt als de zwarte middenklasse uit de stad wegtrekt (Wilson 1987; vgl. Engbersen en Snel 1996). Het probleem is dus niet zozeer etnische concentratie op zich, zoals Veenman c.s. ons willen doen geloven, maar juist de selectieve migratie van de allochtone middenklasse uit de concentratiewijken. Vanuit deze optiek moet de oplossing dan ook niet gezocht worden in de spreiding van allochtonen, maar veeleer in het stimuleren dat allochtone families die sociaal stijgen, toch in de oude wijken blijven en hun landgenoten ondersteunen.

Juist op dit punt biedt de studie van Uunk en Dominiguez Martinez enig empirisch inzicht in de Nederlandse situatie. Zij analyseren aan de hand van allerlei beschikbare statistische gegevens de verhuisbewegingen van

autochtonen en allochtonen uit en naar de stedelijke concentratiewijken.³ Ze laten onder meer zien dat allochtonen weliswaar vaker dan autochtonen uit een concentratiewijk wegtrekken, maar vervolgens in veel gevallen in een andere concentratiewijk terechtkomen. Allochtone huishoudens die wél vanuit een concentratiewijk naar een wittere wijk verhuizen, zijn veelal gezinnen met minderjarige kinderen, waarvan minstens één van beide partners werkt, hoger opgeleid is en meer verdient dan allochtonen die van de ene naar de andere concentratiewijk verhuizen. Voorzover allochtonen uit de concentratiewijken wegtrekken, betreft het dus huishoudens met een betere sociale positie. (De onderzoekers concluderen dat 'een laag inkomen de uitstroom naar wittere wijken belemmert' (p. 52), hetgeen gezien de huizenprijzen in de betreffende wijken een erg open deur is.) De onderzoekers wijzen er bovendien op dat hoewel juist allochtone bewoners van concentratiewijken vaak ontevredener zijn over de woning en woonomgeving (méér dan hun autochtone buurtgenoten), ze er veelal niet in slagen de betreffende wijken te verlaten. Ze zeggen echter niets over de gevolgen van de (in beperkte mate optredende) selectieve uitmigratie voor de achterblijvers en het leefklimaat in de stedelijke concentratiewijken.

Terug naar de toekomststudie van Veenman c.s.. De grootste tekortkoming van hun studie ligt naar mijn mening in de eenzijdigheid van hun benadering. Het boek pretendeert een 'perspectief op multicultureel Nederland' te bieden, zoals de ondertitel aangeeft, maar gaat eigenlijk alleen over de sociale positie van allochtone groepen. De hele analyse is gesteld in termen van achterstand en (pogingen tot) positieverbetering, maar negeert de kwesties die het huidige politieke debat zo bezighouden: de problematiek van leefbaarheid en veiligheid van de oude stadswijken, het ongenoegen van autochtone bewoners van deze wijken, de spanningen tussen autochtonen en allochtonen, enzovoort. Veenman c.s. (net als vrijwel alle andere vertegenwoordigers van de progressieve intellectuele elite in Nederland) zien het minderhedenvraagstuk enkel als een achterstandsprobleem. Ze negeren de andere kant van het minderhedenvraagstuk, de leefbaarheid van de stedelijke concentratiewijken en de gespannen verhoudingen tussen autochtone en allochtone bewoners van deze wijken. Het wordt tijd dat de sociologie aan deze kwesties meer aandacht besteedt!

426

Ten slotte de analyse van Arend Odé. Op het eerste gezicht biedt de studie van Odé niet veel meer dan zoveel minderhedenstudies die de afgelopen jaren zijn geschreven. Het boek bevat uitvoerige hoofdstukken over de sociaal-economische positie van de vier belangrijkste minderheidsgroepen in Nederland én van de mate waarin sprake is van culturele aanpassing of integratie (in termen van sociale contacten met autochtonen, oriëntatie op de Nederlandse samenleving en het onderschrijven van westerse waarden en normen). De conclusies zijn allesbehalve verrassend: de sociale positie van allochtonen in termen van opleidingsniveau en arbeidsmarktpositie is ongunstig. Dit geldt voor Turken en Marokkanen sterker dan voor Surinamers en Antillianen. Vooral de positie van Surinaamse en Antilliaanse vrouwen is

relatief gunstig te noemen. Ook constateert Odé een belangrijk verschil tussen de eerste- en tweede- generatieallochtonen. Deze laatste groep staat er over het algemeen veel beter voor dan de eerste. Verder constateert Odé dat deze verschillen in de structurele integratie van diverse allochtone groepen hand in hand gaan met verschillen in de culturele integratie. Turken en Marokkanen en de eerste generatie zijn ook in cultureel opzicht veel minder geïntegreerd dan respectievelijk Surinamers en Antillianen én de tweede generatie.

Tot zover bevat de studie van Odé weinig nieuws. De interessante vraag is echter of beide aspecten van integratie onderling samenhangen. Met andere woorden, in hoeverre kan de sociaal-economische achterstand van allochtonen verklaard worden door de gebrekkige culturele integratie. Deze vraag is niet alleen wetenschappelijk interessant, maar ook vanuit beleidsmatig oogpunt. In het hedendaagse integratiebeleid en met name bij de inburgering van nieuwkomers ligt immers een sterk accent op taallessen en de oriëntatie op de Nederlandse samenleving. Van nieuwkomers wordt verwacht dat zij méér dan vroegere migranten zich aanpassen aan de Nederlandse samenleving. Maar leidt dit ook tot een betere arbeidsmarktpositie van de betreffende groepen? Odé komt (maar dan zijn we al in het laatste hoofdstuk van zijn boek aangeland) tot een genuanceerd antwoord op deze vraag.

Sociaal contact met autochtonen blijkt inderdaad een positief effect te hebben op het beroepsniveau van allochtonen (volgens Odé vooral de participatie in meer succesvolle autochtone kringen omdat dit belangrijke informatie over het economisch leven oplevert). Ook culturele factoren zoals het onderschrijven van individualistische waarden en normen of het spreken van de Nederlandse taal thuis, hebben een zeker positief effect op de economische positie van allochtonen. Odé concludeert echter dat het effect van deze etnisch-culturele factoren op de bereikte sociale positie van allochtonen veel minder sterk is dan verwacht. Verreweg de belangrijkste factor die de arbeidsmarktpositie van allochtonen kan verklaren, is het opleidingsniveau - zoals we in een meritocratische samenleving mogen verwachten. Verder spelen de genoemde etnisch-culturele factoren een veel sterkere rol bij Turken en Marokkanen dan bij Surinamers en Antillianen. Ten slotte concludeert Odé dat de etnisch-culturele factoren alleen een rol spelen bij de eerste-generatiemigrant, maar niet bij de tweede generatie. Deze laatste groep is zo sterk in de Nederlandse samenleving geïntegreerd dat er eigenlijk geen etnisch-culturele obstakels zijn ten aanzien van hun maatschappelijke positie. Odé noemt dit een bemoedigende conclusie omdat het blijkt geeft van de emancipatie van allochtone groepen. Tweede-generatieallochtonen verschillen in dit opzicht niet van autochtonen.

Onder de streep mogen we concluderen dat drie van de vier besproken werkstukken, afkomstig uit 'de school' van Veenman, gedegen analyses en soms interessante bevindingen opleveren, maar niet de intellectuele verge-

zichten die zo broodnodig zijn in deze tijd waarin het integratievraagstuk en integratiebeleid zo ter discussie staan. Kennelijk zijn de auteurs bang om de betekenis van hun onderzoeksbevindingen duidelijk te maken. Bete- kent bijvoorbeeld de bevinding van Uunk dat het leven in een concentratie- buurt geen (zelfstandig) effect heeft op de sociale positie van allochtonen, dat de huidige roep om een actief spreidingsbeleid (met name van de LPF) onzin is? En wat betekent precies de bevinding van Odé dat culturele aan- passing weinig en voor de tweede generatie zelfs helemaal geen effect heeft op de sociale positie van allochtonen. Hoe kan de achterstand van allochto- nen (ook de tweede generatie) dan wel worden verklaard? Alleen door het tekortschietende opleidingsniveau? Of speelt ook discriminatie hierbij een rol? En wat betekent deze bevinding voor het huidige integratiebeleid dat zo sterk inzet op inburgering (kennis van de Nederlandse taal, oriëntatie op de Nederlandse samenleving)? Deze vragen worden niet gesteld, laat staan beantwoord. Alleen het boek onder redactie van Veenman zelf steekt wat dit betreft boven de andere studies uit.

In de tweede plaats valt op dat de bevindingen en daarmee de toonzet- ting van alle studies veel positiever zijn dan men gezien de huidige debatten over integratie en integratiebeleid zou verwachten. Als je de analyses van Veenman en zijn onderzoekers mag geloven, is er geen sprake van dat de multiculturele samenleving is mislukt en dat het integratiebeleid heeft ge- faald. Integendeel, er zijn belangrijke successen geboekt, zeker als het gaat om de integratie van allochtone groepen op de arbeidsmarkt. Het zou een goede zaak zijn als deze op grondig onderzoek gebaseerde positieve be- richten over de multiculturele samenleving ook weer een rol gaan spelen in het publieke debat.

Noten

- 1 Naast Justus Veenman worden de volgende personen als auteurs ge- noemd: Silvia Dominiguez Marti- nez, Annemiek Vreeswijk, Theo Veld, Edwin Kroesbergen, Marjolijn Distelbrink en Trees Pels.
- 2 Zie bijvoorbeeld: *de Volkskrant*, 16 april 2002
- 3 De analyse van Uunk en Domini- guez Martinez beperkt zich overi- gens niet tot de grote steden, maar gaat over alle Nederlandse ge-

meenten. Wel kan gesteld worden dat allochtone concentratiewijken (in hun definitie wijken waar al- lochtone bevolkingsgroepen min- stens 10% van de totale bevolking uitmaken en waar het aandeel niet- westerse allochtonen minstens eenderde groter is dan gemiddeld in de betreffende gemeente) in de grotere gemeenten veel vaker voor- komen dan in kleinere. In de klei- nere gemeenten kan 5% van alle wijken als een concentratiewijk ge- karakteriseerd worden, in de middelgrote steden 17% en in de vier grote steden 23%.

Geraadpleegde literatuur

- Engbersen, G. en E. Snel (1996) De wetenschappelijke bestudering van armoede. In: G. Engbersen, C. Vrooman en E. Snel, *Arm Nederland: Eerste jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Den Haag: VUGA.
- Odé, A. (2002) *Ethnic-cultural and Socio-economic Integration in the Netherlands: A Comparative Study of Mediterranean and Caribbean Minority Groups*. Assen: Koninklijke Van Gorkum.
- Scheffer, P. (2000) Het multiculturele drama. In: NRC, 29 januari.
- Uunk, W. (2001) *Concentratie en achterstand: Over de samenhang tussen etnische concentratie en de sociaal-economische positie onder allochtonen en autochtonen*. Assen: Koninklijke Van Gorkum.
- Uunk, W. en S. Dominiguez Martinez (2001) *Wijken in beweging: Migratie in en uit concentratiewijken*. Assen: Koninklijke Van Gorkum.
- J. Veenman (red.) (2002) *De toekomst in meervoud: Perspectief op multicultureel Nederland*. Assen: Koninklijke Van Gorkum.
- Wilson, J.W. (1987), *The Truly Disadvantaged: The Inner City, The Underclass and Public Policy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Zwan, A. van der (2002) Waar blijft de ombuiging in het immigratiebeleid? In: *Socialisme & Democratie* 4: 43-54.